

Маркіян МАЛЬСЬКИЙ, Михайло МАЦЯХ

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

Теорія міжнародних відносин своїми витокami сягає античних часів і разом з тим є молодішою наукою, яка остаточно відокремилась від інших на початку ХХ ст. За цей час вона пройшла шлях від окремих думок, висловлених філософами та істориками у периферійних працях, до цілісних парадигм, що намагаються всесторонньо пояснити зміст і рушійні сили міжнародних відносин.

Основні підходи класичної школи теорії міжнародних відносин почали зароджуватися ще у Стародавній Греції. Перші, хоч і уривчасті, роздуми з приводу міждержавних стосунків зустрічаються у відомих засновників філософського ідеалізму Платона та Аристотеля. Приблизно в цей же час давньогрецький історик Фукидід у своїй праці "Історія Пелопонеської війни" визначає основною причиною воєн та політичних дій чисто матеріальні чинники, передусім намагання боротися за власний добробут та процвітання. Цю ж ідею пізніше розвинув Полібій, який стверджував, що причиною будь-якої війни є торгівельні суперечності держав. Аж до початку ХХ ст. дослідження міжнародних відносин зводяться до питання війни і миру та спроб "конструювати" стосунки між державами на мирній основі.

У середні віки з'являється цілий ряд більш-менш цілісних концепцій суто ідеалістичного напрямку, основною метою яких є проблема відвернення війни шляхом створення єдиної монархії в Європі або ж Конгресу чи Ради монархів, як це пропонували здійснити Данте і Дюбуа. Подібні проекти пізніше висувались також де Сюллі, Пенном, Руссо та рядом інших дослідників. Поряд з ними Гроцій і Пуффендорф роблять спроби формувати теорію міжнародних відносин виключно на основі міжнародного права, що стає домінуючим на досить довгий період. "Тільки після 1945 року теорія міжнародних відносин починає дійсно звільнятися від "удушення" історією і від "задавленості" юридичною наукою¹.

Разом з тим найбільш цілісні і логічні концепції класичної школи з'являються у філософських працях Канта та політологічних - Макіавеллі.

Основи ідеалістичної парадигми теорії міжнародних відносин закладені Іммануїлом Кантом у працях "Вічний мир" та "Ідея універсальної історії". Він визначає основною метою розвитку людства досягнення всезагального громадянського стану, при якому відпадає суб'єктивна воля правителів, яка є головною причиною воєн. Вони підпорядковуються громадській думці, а тому не можуть самостійно вирішувати питання війни і миру, керуючись при цьому власними амбіціями. Це призведе до стану постійного миру, засобами підтримання і збереження якого стане розвиток взаємовигідних торгівельних та будь-яких інших стосунків, що створить всезагальну взаємозалежність та згладить протиріччя і недовіру між державами. Концепція Канта стала значним кроком вперед у порівнянні з іншими ідеалістичними теоріями, оскільки передбачала певні заходи досягнення миру, а не складалась тільки з благих намірів.

Основи реалістичної парадигми заклав Ніколло ді Бернардо Макіавеллі, який стверджував, що "... історія породжується людськими пристрастями, егоїзмом та матеріальними інтересами, які є спонукальними мотивами людської діяльності"². Політика, що спрямована на відстоювання інте-

ресів держави, з точки зору Макіавеллі має базуватись на загальноприйнятих моральних нормах, але тільки до того часу, доки вона є ефективною. Політика не може бути тісно прив'язаною чи регламентованою моральними або релігійними канонами, оскільки вони звужують можливість дій і не сприяють досягненню нею успішних результатів. Концепція Макіавеллі була спрямована переважно на внутрішньодержавні проблеми, але її логіка та аргументація лягли в основу концепцій реалізму 50—60-х років ХХ ст.

Теорія міжнародних відносин не отримала систематичного розвитку аж до закінчення першої світової війни. До цього часу більшість дослідників виходила з незмінності міжнародного середовища, а міжнародна система взагалі не вважалась предметом дослідження.

У 20-30-х роках в теорії міжнародних відносин починає домінувати ідеалізм, який є швидше світоглядною основою, ніж якоюсь цілісною парадигмою. Йшлося про загальнонаукові засади дослідження міжнародних відносин в університетах США та Європи, які відображали погляди інтелектуалів та ідеалістів, котрі групувались навколо поглядів тодішнього президента США Вудро Вільсона стосовно світового порядку, Ліги Націй та проблем війни і миру. У 30-х роках формулюються концепції Г. Діккенсона та Н. Анжела, які, зрештою, лише розвивають положення Канта про всезагальний громадянський стан та торгово-економічну взаємозалежність як тривалу основу мирного співіснування розвинених держав світу. Криза ідеалізму наступила після другої світової війни через явну неадекватність міжнародної реальності поглядам ідеалістів.

50-60-ті роки стають періодом розквіту реалізму, який, на відміну від свого теоретичного опонента, оперує передусім поняттями: "сила", "інтерес", "баланс сил" тощо. Теорія реалізму базується на теорії балансу сил, витоків якої спостерігаються ще у Стародавній Індії та Греції. Цю теорію ніхто ніколи не формулював, і вона, як зауважив Д. Юм, базується на елементарному здоровому глузді та розсудливості. Зміст теорії балансу сил можна звести до таких тверджень: нормальні міжнародні відносини базуються на рівновазі сил; порушення рівноваги спричинює нестабільність та війни; підтримання стабільності можливе лише за умови створення коаліцій, спрямованих проти сильнішої з конфронтуючих сторін. У той чи інший спосіб в полі цієї теорії формулюються концепції Т. Гоббса, М. Вебера та Н. Спайк-мена. Останній, щоправда, досить слушно її критикував через те, що баланс сил в принципі недосяжний, оскільки кожна держава об'єктивно не зацікавлена у рівновазі сил з потенційним противником, а завжди намагається мати певний резерв сили, що може бути найкращою гарантією її безпеки.

Найбільш класично положення реалізму сформульовані в працях Ганса Моргентау, який пояснював поведінку "націй-держав" через їх об'єктивні національні інтереси. Інтерес в його розумінні є силою, оскільки тільки вона може гарантувати як безпеку, так і процвітання держави. Сформульовані Моргентау шість принципів реалізму стали класичними. Серед них:

1. Залежності реальних процесів від об'єктивних закономірностей, вкорінених в людській натурі.
2. Тотожності сили та інтересу і, відповідно, сприйняття міжнародної політики як процесу силового узгодження інтересів.
3. Нестабільності інтересу та його змінності під впливом обставин.
4. Незастосовуваності моралі в її абстрактному розумінні до дій держав та нетотожності моралі індивіда і держави.
5. Невідповідності моральних прагнень окремої нації з моральними законами, які управляють світом.
6. Автономності зовнішньої політики від інших сфер міжнародних відносин.

¹ Цыганков П. А. Международные отношения. - Москва: Новая школа, 1996. - С. 11.

² Захарченко А., Погорілий О. І. Історія соціології, - Київ: Либідь, 1993. - С. 35.

Ідеї Моргентау розвиваються у працях Г. Кеннана та А. Волфса і взагалі стають певною аксіомою для реалістів. У 70-х роках, після деякої кризи реалізму, пов'язаної з критикою класичної школи, починається його ренесанс у вигляді нової течії - неореалізму.

Неореалісти, зокрема К. Волтц та Р. Джилпін, а також близькі до них за своїми науковими поглядами Р. Арон і Г. Кіссінджер, знаходячись на загальній платформі реалізму, разом з цим розглядають міжнародні відносини як систему взаємозв'язків та взаємозалежностей між державами та іншими учасниками міжнародних відносин.

Як ідеалізм, так і реалізм мають нормативний зміст, оскільки постійно порівнюють міжнародну реальність з певним еталоном, який ідеалісти романтизують, а реалісти - драматизують.

Паралельно з розвитком реалізму в кінці XIX- на початку XX століття формулюються і розвиваються т. зв. детерміністичні теорії, які характеризуються монофакторним трактуванням міжнародних відносин.

Найбільш тісні теоретичні та методологічні зв'язки з реалізмом має геополітика, що розвивається на пограниччі політичної географії, політології та теорії міжнародних відносин. Геополітики, як і реалісти, вважають міжнародні відносини похідними від силового узгодження інтересів, однак, на відміну від них, розглядають силу у реальному географічному просторі. Зовнішня політика та міждержавні відносини пояснюються ними як перманентна боротьба за розподіл і перерозподіл світового географічного простору на державні території та сфери впливу. Державний кордон та лінії розподілу сфер впливу, за Спайкменом, є свідченням могутності держав на даний конкретний час. Така позиція випливає з ідей Л. Гумпловича, який основним законом зовнішньої політики визначав боротьбу держав за прикордонну лінію. Загалом для геополітики характерна тісна прив'язка зовнішньої політики держав до тих природних умов (особливо географічних), які склалися на їх території і у найближчому оточенні. Приблизно таке трактування міжнародних відносин характерне для праць Ф. Ратцеля, Р. Челлена, А. Мехена, К. Хаузгофера, Х. Маккіндера та ін.

Віддалені від реалізму расові та соціально-класові теорії, оскільки міжнародні відносини розглядаються ними як боротьба між макроспільностями людей, які значно більші від держав.

Зокрема, расові теорії, що сформульовані в працях Ж. Гобіно, Х. Чемберлена, О. Аммоната Ж. Ляпужа, зазнали значного впливу антропологізму, отже, вони трактують міжнародні відносини як міжрасову боротьбу. Така боротьба, на їх погляд, є своєрідною формою природного відбору, де перемагають та добиваються світового панування сильніші та більш організовані раси.

Марксизм та різноманітні течії неомарксизму зводять міжнародні відносини до класової боротьби у глобальному масштабі або до боротьби між пануючими експлуататорськими класами держав. Такий підхід спостерігається вже у К. Маркса та Ф. Енгельса, а особливо у В. Леніна та Л. Троцького. Зокрема, в працях двох останніх зроблено висновок про переростання в кінці XIX - на початку XX століття капіталізму в імперіалізм, де "ворожнеча різних груп капіталу інспірує протиставлення народів"³, неминучість перемоги пролетаріату у всесвітньому масштабі та про перманентну революцію як засіб її досягнення. Нео-марксизм, представлений у працях П. Суїзі, С. Аміна, І. Валлерстайна та ін., зводить міжнародні відносини до стосунків між багатими, індустріальне

розвиненими країнами та бідними країнами "третього світу", в яких панує нещадна, пряма чи опосередкована, експлуатація.

Новий етап розвитку теорії міжнародних відносин припадає на кінець 60-х — початок 70-х років, коли відбувається т. зв. "біхевіористична" революція. Вона призвела до поділу теорії міжнародних відносин на два протилежні напрями: традиціоналізм (класична школа) та біхевіоризм. Нова течія, не відкидаючи ідей реалізму взагалі, разом з тим піддала його теоретичні та методологічні засади нищівній критиці. Біхевіористи, наприклад, Дж. Зінгер, рішуче відкидали характерні для традиціоналізму нормативність, волюнтаризм, методологічну вибірковість. Вони намагалися будувати свої теорії на основі строгого емпіризму з використанням кількісних, частково математичних, методів. Пошук адекватних емпіричних показників, якими би можна було оперувати в дослідженнях, став на той час основною метою дослідників. Такі пошуки привели до справжнього розквіту теорії міжнародних відносин, оскільки завдяки їм було сформульовано цілий ряд принципово нових та оригінальних концепцій.

Біхевіоризм не став єдиною парадигмою, оскільки на його позиціях виникли одразу три групи теорій, які Я. Петрась умовно назвав теоріями систем, зв'язку та "поля" (або факторними).

Теорії систем будувались на припущенні, що міжнародні відносини є макроявищем співдії та співзалежності між учасниками міжнародних відносин, тобто вони завжди виступали як система. Типологізація та дослідження функціональних особливостей міжнародних систем, на погляд авторів цього напрямку, власне і є безпосереднім дослідженням міжнародних відносин. У цьому напрямку найбільш цілісні теорії сформульовані М. Капланом, Дж. Моделскі, Ф. Ріггсом та Дж. Гальтунгом. Окремі аспекти функціонування та розвитку міжнародних систем досліджувались у працях К. Дойча, Р. Розенкранца, Дж. Зінгера, М. Спрута.

Теорії зв'язку, з одного боку, розвивали системний підхід, а з іншого - піддавали його критичному аналізу. Вони базувались на припущенні, що держава - система, основною умовою існування якої є підтримання динамічної силової рівноваги з середовищем, що її оточує, тобто міжнародною системою. З такої точки зору міжнародні відносини розглядали С. Розен, К. Холсті, В. Хандрієдер та ін., безпосередньою заслугою яких була всебічна проробка проблем безпеки держав.

Теорії "поля" (або факторні) характеризувались значним ступенем абстрагування і пов'язувались з аналізом та кореляцією факторів, що визначають собою міжнародні відносини у полі їх здійснення. Зокрема, К. Райт визначав поле міжнародних відносин як систему, визначену у просторі і часі (поле географічне), або аналітичне поле. Будь-яка дія чи процес у міжнародному середовищі, на його думку, є змінною стану поля. Аналітичне поле є дванадцятимірним, оскільки воно перетинається шістьма осями можливостей учасників міжнародних відносин та шістьма осями вартостей, що служать мотивацією їх дій. Теорія Райта послужила основою для спроб математичного моделювання міжнародних відносин, які мали своїм завданням певну симуляцію деяких процесів чи явищ. У цьому ж напрямку цікаві дослідження проводили Р. Руммель та Н. Гледіч, які розвинули ідеї Райта у прикладному аспекті.

"Біхевіористична" революція, незважаючи на значні досягнення, не виконала свого основного завдання, оскільки так і не було сформульовано дійсно емпіричної теорії, яка б опиралась на кількісні показники, що могли б характеризувати явища і процеси міжнародних відносин. Окремі досить цікаві результати стосовно визначення могутності держав, отримані у дослідженнях Дж. Зінгера, С. Бремера, Дж. Стакея та Дж. Лі Рея, разом з тим не можуть бути визнані науково вичерпними.

³ Тюшкевич С. А. Война и современность. - Москва: Наука, 1986. - С.12

Вже в 70-х, а особливо на початку 80-х років, цілий ряд дослідників починають піддавати критиці теоретичні основи біхевіоризму та висловлюватись на користь формулювання нової парадигми - постбіхевіористичної. Така парадигма мала би органічно поєднати кількісні і якісні методи дослідження, що дозволить уникнути однобокості та сприятиме науковій вірогідності результатів дослідження. Р. Коен досить слушно запропонував створювати таку парадигму на основі неореалізму, наситивши його найкращими ідеями і підходами інших теорій. Питання постбіхевіоризму розглядалося в працях Х. Макліланда, А. Лійпхарда, Дж. Розенау, Дж. Доггерті та Р. Пфальцграфа. Постбіхевіористична парадигма і досі не сформульована остаточно, що суттєво гальмує розвиток теорії міжнародних відносин, звужує можливості широкого застосування комп'ютерного моделювання, розвитку теорії ігор, що стала особливо популярною на Заході в останнє десятиріччя.

Теорія міжнародних відносин на сучасному етапі переживає досить цікавий парадокс, що полягає у невідповідності рівнів розвитку її теоретичних основ з методологією дослідження міжнародної реальності. Нагромаджена величезна сума знань про міжнародні відносини вимагає створення цілісної аргументованої та конструктивної парадигми, в рамках якої вони би склали цілісну та несуперечливу картину світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Захарченко А., Погорілий О. *Історія соціології*. - Київ: Либідь, 1993. - 144 с.
2. Камінський А. *Вступ до міжнародних відносин: курс лекцій*. - Львів: Світ, 1995. - 144 с.
3. Тюшкевич С. А. *Война и современность*. - Москва: Наука, 1986. - 209 с.
4. Цыганков П. А. *Международные отношения*. - Москва: Новая школа, 1996. - 291 с.
5. J. Dougerty, R. Pfaltzgraff. *Contenting Theories of International Relations: third edition*. -New York: 1990. - 607 p.
6. B. Russet, H. Starr. *World Politics*. -New York: W.H. Freeman and company, 1992. - 565 p.
7. *Maty stownik stosunkow miedzynarodowych*. - Warszawa: WSP, 1996. - 303s.
8. H. J. Morgentau. *Politics among Nations*. - New York: Alfred A. Knopf, INC, 1967. - 615p.
9. J. L. Ray. *Global Politics*. - Boston: Houghton Mifflin company, 1987.- 525 p.
10. Z. J. Pietras. *Podstawy teorii stosnnkow miedzynarodowych*. -Lublin: 1986. - 191 s.
11. P. R. Viotti, M. V.Kauppi. *International Relations Theory: realism, pluralism, globalism*. -New York: MFC, 1993. - 606 p.